

АМАЛКАНОВА Б.Т.

Ж.Баласагын КУУ, Бишкек

Amalkanova B. T.

J.Balasagyn KNU, Bishkek

amalkanova@rumbler

МАМЛЕКЕТТИК ТИЛДИ ӨНУКТУРУУНУН АЙРЫМ КӨЙГӨЙЛӨРҮ

Некоторые актуальные проблемы развития государственного языка

Some urgent questions of the state language's development

Аннотация: макалада автор мамлекеттик тилдин квейгйлуу проблемаларын ктврвт. Кыргыз тилинин азыркы абалынын тарыхый себептери жвнундв тушундурмв берилет. Макалада социологиялык сурамжылоого дагы шилтеме берилген. Автор мамлекеттик тилди мындан ары внуктуруунун чараларын кврсвтвт. Тил маселеси боюнча формалдуулукка таптакыр жол берилбеши керек Мамлекеттик тилди внуктуруудв титулдук улуттун ролунун чоцдугун баса белгилейт.

Аннотация: в данной статье автор поднимает актуальные проблемы государственного языка. Дано объяснение историческим причинам нынешнего положения кыргызского языка. В статье дана ссылка к социологическим опросам. Автор указывает меры по дальнейшему развитию кыргызского языка, не допускающие формализма. В развитии государственного языка подчеркивается роль титульной нации.

Annotation: in this article the author raises actual problems of the state language. The historical reasons of the present situation of the Kyrgyz language are explained. The article refers to sociological surveys. The author indicates measures to further develop the Kyrgyz language. On formal language, formalism is not permissible. The development of the state language emphasizes the role of the titular nation.

Негизги свздр: мамлекеттик тил; титулдук улут; улуттар; окуу куралдары.

Ключевые слова: государственный язык; титульная нация; нация; учебное пособие.

Keywords: the state language; the titled nation; nations; tutorials.

Мамлекеттик тил анын еткену, бугункусу жана келечеги кейгейлеру тилчилерди окумуштууларды эле эмес жалпы атуулдарды туйшелтууге тийиш.

Кыгай ойчулу «влкеде реформа жургузуу зарыл болсо, аны тилден башташ керек» деп айткан. Эгер тигил же бул мамлекетте титулдук улуттун тили квмусквдв калып, регионалдык тилге айланып,

чыныгы мамлекеттик тил катары турмушта езунун реалдуу ордун таппаса анда ага биринчи кезекте ошол титулдук улут кунеелуу болот.

Кыргызстанда мамлекеттик тил анын статусу женундегу мыйзам кабыл алынганына быйыл 25 жылдан ашса да кыргыз тили ез елкесунде илимде, иш кагаздарында, башкаруу системасында езунун татыктуу ордун таба албай жатканына биринчи кезекте кыргыздар езуубуз кунеелуубуз. Албетте тил саясатында муз ордунан жылган бирок ал татыктуу децгээлге жете элек. Мисалга: иш кагаздары керек болсо улуттук деген статуска ээ: Улуттук университетте, улуттук банкта, улуттук стратегиялык изилдеелер институтунда мамлекеттик тилде жургузулбейт. Адам укуктарынын бузулушу, саясий маселелер, гендердик тец укуктуулук жаатында иш алай барган бей екмат уюмдар, граждандык активистер мамлекеттик тил маселеси женунде «ооздоруна талкан тыгып алышып» унчугушпайт. Интеллигенциянын басымдуу белугу «ез жаным тынч болсо болду, эмнеге мен жаман керунушум керек дегендей принципте кумга баштарын катып тим болушат. Коомдогу бул катмар женунде баса белгилеп жатканым дал ушул катмардын елкеде тигил же бул маселе боюнча «аба ырайын жасап, коомдук пикир тузуп койууга дарамети жетет [1].

Мамлекеттик тилибиздин денгээлин коцшу казак, езбектердикиндей децгээлге кетере албай жатканыбыздын тарыхый себеби да бар. Падышалык Россиянын борбор Азияга анын ичинен Кыргызстанга келиши менен башталган орустарды массалык жайгаштыруунун тупку максаты жергиликтуу элди тоого кысып алардын жер суу аттарынан бери орусчага еткеруу менен тилин дилине чейин езгертуу, ага моюн сунбагандарын акырындап жок кылуу болгон. Андан кийин Совет бийлиги орноп, коммунисток партиянын элдердин укуктуулук саясаты Лениндин башка элдерге камкордугу, аз улуттардын тилдерине маданиятына болгон камкордугу анын кезу еткенден кийин токтоп орус улутунун «улуу агалык» ролу есуп анын негизинде орус тилинин устемдугу Орто Азиядагы республикаларда есуп журуп олтурган.

Ошол кездерде мисалы 1979-жылдары кепчулук союздук республикаларда адекваттуу эмес демографиялык абал тузулуп калган. Мисалга Казакстанда Казак эместердин керсеткучу 64%, Кыргызстанда кыргыз эместердин саны 41,2% Эзбекстанда 31,3% пайызды тузуп калган.

Бир кезде ез елкесунен кедейчиликтен, кооптуулуктан, саясий кугунтуктоонун натыйжасында ооп келгендер кыргыз жеринде агарып-кегеруп нан тапса да келген жерин, кыргыз элин сыйлап жергиликтуу элдин тилин уйренууну 99% пайызы ойлоп да коюшкан эмес. Ошентип бул процесс ете кепке созулуп 70 жылдык союздук мезгилде куч алган,

бул ез кезегинде кыргыз тилин чабал, мажирее тилге айланткан. Ал эми СССРдеги 80-жылдардын аягындагы демократиялык процесстер тил маселесин саясий талаптардын эц алдына чыгарып салган [2].

Жогорудагы статистика Союздук республикалардын дээрлик тогузунда титулдук улуттар калктын кепчулугун тузген эмес ал эми 8 республикада орустардын, украиндердин ж.б. титулдук эмес улуттардын санын жалпы калктын 30% пайызынан ашкан. Мындай абалда Совет мамлекетинин аймагында орус улуту титулдук улут милдетин аткарган. Ошентип титулдук улут мамлекеттик институттарга жана мамлекеттик менчике ээ болуу менен республикалардагы тупкулуктуу улуттарды дискриминациялаган. Мунун натыйжасында орус эмес улуттар да орус тилин эне тили катары санап калган парадоксалдык керунуштер болгон.

Бул маселе азыр деле актуалдуулугун жогото элек. Мисалга Кыргызстанда орто жана жаш муундун кепчулугу жумушта, окууда, уй-буледе, кунумдук тиричиликке орус тилинде суйлешет. Бул макаланын максаты орус тилин жеруу эмес, Кыргызстанда жашаган башка улуттар кыргыздар орус тилин кандай билсе башка улуттар да кыргыз тилин билип, урматташы керек дегибиз келет. Учурда мамлекеттик тилдин енугушу учун бардык жакшы абал тузулду елкенун социолог окумуштуулары жургузген соц сурамжылоого ылайык мамлекеттик тилдин енугушуне кедерги болгон себептер деп: 22,3% тупку улуттун кайдыгерлиги, 21,7% мамлекеттик жетекчилердин кенул белбегендугу, 14,3% билим беруу тармагы, мекеме жетекчилердин кайдыгерлиги, 7,7 саясатчылар, 7% улуттар санашат.[3] Социологиялык сурамжылоого катышкандар респонденттердин жообун иликтеп чыкканда темендегудей керсеткучтер алынган. Мамлекеттик ишканаларда иштеген кызматкерлердин кыргыз тилин билуусунун зарылдыгын 83% белгилеген. Демек бул жагдай кепчулук Бишкек шаарынын Чуй облусунун тургундарына бул талап керектуу экендигин тушунгендуктерун далилдейт. Изилдеелерде алынган жыйынтыктар, мамлекеттик тилди мындан ары енукурууде теменкудей чаралар керулсе максатка ылайыктуу болоорун айгинеледи.

1. Мамлекеттик тилди дээрлик бут мамлекеттик мекеме, ишканаларда колдонулушу;
2. Мамлекеттик тилди жалпы кызматчылардын уйренуп билуусу;
3. Мыйзамдарды аткаруу;
4. Мамлекеттик тилдеги окуу куралдарынын, адабияттарынын сапатын, мазмунун жогорулатуу сездуктерду (чентек) кебейтуу;
5. Билим беруу тармагындагы тилди окутууну жакшыфтуу (езгече орус тилде окуткан мектептерде);

6. Мамлекеттик тилди уйреткен адистердин даярдоо сапатын жогорулатуу, орус мектегтерге сабак берген мугалимдердин эки тилди жакшы ездештуруусу зарыл;

7. Мамлекеттик тилди тез уйретуу программаларын иштеп чыгуу;

8. Эл аралык денгээлде мамлекеттик тилди кетеруу;

9. Тил майрамдарын кебейтуу;

10. Кернек- жарнактарды которуу;

11. Кыргыз тилин тулку улуттун арасында кебуреек колдонулушу;

12. Ар бир кыргыз балдарды жаштарды кайдыгерликтен алые кылып тарбиялоо.

13. Кыргыз тилин даназалап, кызыктыруучу шарттарды тузуп, Мамлекеттик тилдеги маалымат каражаттарынын беруулерунун денгээлин кетеруу.

Жалпысынан алынган маалыматтар боюнча кепчулук калк кыргыз тилин Мамлекеттик тил катары кабыл алууга даяр экендиги белгилуу болду. Кыргыз Республикасынын Президента да бул маселеге езгече кенул буруп мамлекеттик тилде окуу куралдарын илимий адабияттардын жарыкка чыгышы учун 33 миллион сом болду.

Демек эл иш аракетти кучетуу мезгили келип жетти. Эн негизгиси максат милдеттерди ишке ашырууда формалдуулуктарга таптакыр жол берилбеши керек.

Бизде адат болуп калгандай екмет билим беруу, маданият министирликтерине, мамтил боюнча улуттук комиссияга тапшырма берип, алар бул иштерди билим беруу, маданият мекемелерине анан тилчилерге жуктеп алар «кожо керсунге» салган формалдуу иш чараларга басым жасаса анда эч нерсе езгербейт. Бул иште биринчи кезекте кыргыздар биз езубуз бекем болуп, ар бир кыргыз уй булесунде тарбия, окуу жайларында окуу иштеринде улуттук баалуулуктарды, этнопедагогиканы колдонуп тарбия билим беруу процесстеринде сергектик мамиле кылсак гана езгеруулерге жетише алабыз. Эн биринчи езубуз башка улуттарга улгу болсок алар кылымдарды карытса да сакталып келген улуттун улуулугун маданиятын, нарк насилии сыйлап, мухиттей эпосторду, керемет элдин оозеки чыгармачылыгын урматтап, ага унулуп, кыргыз тилин ездеру кызыгып уйренет, куусац кетпей мамлекетке чогуу туркук болуп беришет.

Мамлекеттик тил маселеси боюнча проблемалардын дагы бир себеби - финансы каражаттарынын тартыштыгы. Бул каражаттар кыргыз тилинин то лук кандуу иштеп кетишине жетишеиз. Мамлекеттик иш кагаздарын мамлекеттик тилге которуудан мурун, мамлекеттик мекемелерде иштеген персоналды кыргыз тилинде суйлееге жана жазууга уйретуу керек. Бул жерде чон проблема бар. Себеби Бишкек шаарында жана башка орусташкан шаарларда,

райондордо орус тилдуу кызматкерлер мындан баш тартышы мумкун. Мунун объективдуу жана субъективдуу себептери бар. Айрым кызматкерлер, орто жаштагы жана улгайып калгандар кыргыз тилин ездештүрө алышпайт. Ал эми кээ бир кызматкерлер вздеру каалашпайт кыргыз тилинде суйлгвнгв жана жазганга. Бул маселе имиграцияга алып келиши мумкун. Бул нерсе оной болбосо дагы орус тилдуу кызматкерлердин бир кыйласы орусияга кочуй кетиши мумкун.

Эгемендуулуктун алгачкы жылдарында тагыраак айтканда 90-жылдардын башталышында, эц жогорку мамлекеттик децгээлде бардык жерде кыргыз тилине жана латын графикасына етебуз деп ураан ташталган. Бул ураан жана мамлекеттик саясат орус тилде суйлеген атуулдардын чоц катмарын дурбелецге салды. Ошол 90-жылдардагы орустардын жана орус тилдуу калктын кепчулугунун орусияга жана башка чет мамлекеттерге кечуп кетишинин негизги себептеринин бири болгон. Кийинчерээк экономикалык жана финансылык себептерден бул ураан унутулду. Тил саясатына дагы тийиштуу езгертуулер киргизилди. А керсе мындай чечкиндуу саясатка орустар жана орус тилдуу жарандар тургай кыргыздар да даяр эмес болуп чыкты. Республикада социалдык экономикалык оор кырдаал, жумушсуздук жуз миндеген кыргыздарды Орусия жана Казахстанга иштегени кетуугв аргасыз кылды. Бул кырдаал дагы влквдвгу тил саясатына орчундуу таасирсн тийгизди. Элквнун шаарларында жарандар орус тилине тартыла башташты. Себеби турмушта, соода-сатыкта, банктарда, транспортто, коомдук жайларда, жогорку окуу жайлардын квпчулугундв орус тилинин ролу чоц. Мисалы чет мамлекеттен келген товарлардын копчулугу орус тилинде айтылат. Транспорттун тетиктеринин бардыгы орусча. Орус тилинде жарандар бири-бирин тез тушунушот. Бул кырдаал азыр эле пайда болгон жок. Бул биздин акыркы 50 жылдагы онугушубуздун мыйзам ченемдуу натыйжасы. Ошондуктан азыркы коомдук турмушка реалдуу коз караш менен караш керек. Бул жагынан алганда мамлекеттин финансылык мумкунчулукторуно жана елкодогу социалдык экономикалык кырдаалга жараша тил саясатын жургузуу керек. Бул деген аша чаппай бирок кабыл алынган чечимдерди толугу менен жана так аткаруу керек.

Адабияттар

1. Ажыгулова Д.Б. Языковая политика в Кыргызстане Вестник БГУ 2014 N28
2. Антология социологических исследований в Кыргызской Республике Бишкек-2010
3. Ш. Дуйшеев « Агындылар» 2014-ж.
4. Матикеева А.К. Некоторые актуальные вопросы кыргызского языка.// Вестник КНУ им. Ж. Баласагына, 2016, №2